

Matklokketårn på Hedmarken

Tittel: Matklokketårn på Hedmarken
Utgiver: Hedmark fylkeskommune – Kulturminneavdelingen
Hamar oktober 2019
ISBN nr: 978-82-997184-5-5

Bidragstyttere:

Ringsaker:

Ringsaker historielag v/Karl H Brånås,
Furnes historielag v/John Bryhn Berg
Veldre historielag v/Odd Hemma og Nils Rønning
Brøttum historielag v/Thor Even Tomter og Arvid Rognhaugen

Stange: Eventyrlige Stange Vestbygd v/Oskar Hjermsstad, Torbjørg Holager Lund og Anne Holen

Løten: Løten historielag v/ Svein Liven og Sverre Søgaard

Anno Museum: Espen Holøyen Skjærbakken, Seksjonsleder Dokumentasjonsenheten

Fylkesmannen i Innlandet: Karoline Finstad Vold, seniorrådgiver

Hedmark fylkeskommune:

Elisabeth Seip, kulturvernleder
Kari Lintoft, antikvar
Nikolai Nordtorp Larsen, student
Alexander Øvreås Wille, student
Sindre Bæk, student
Tor Sæther, historiker

Foto:

Bildene er tatt av registratorene i prosjektet eller Hedmark fylkeskommune hvis ikke annet er spesifisert. Et fåtall bilder er innsendt fra eiere. Gamle bilder i sort/hvitt er i hovedsak hentet fra basen «Digitalt museum».

Forsidecollage: Hedmark fylkeskommune

Matklokketårn på Hedmarken

Koss, Ringsaker

Fylkesmannen i Innlandet

HEDMARK
FYLKESKOMMUNE

Forord

Vi som arbeider med kulturminner i fylkeskommunen og med landbruk hos fylkesmannen er ofte på befaringer rundt omkring i fylket. Det som spesielt slår oss når vi reiser rundt på Hedmarken er landskapet med storgårder og de mange flotte og markante klokketårnene. Kunnskapen vår om disse tårnene var imidlertid svært mangelfull. Vi fant også svært begrenset informasjon når vi søkte i bygdebøker og på nettet. Ingen hadde vurdert det arkitektoniske uttrykket eller sett nærmere på disse frodige tårnene i kulturlandskapet. Mye av historien rundt bruken av tårnene er i ferd med å bli borte, og det haster å få folk i tale. Vi ble derfor enige om å se nærmere på dette fenomenet. Vi startet et samarbeidsprosjekt om en bestandskartlegging av matklokkeårn som en viktig identitetsmarkør og merkevare for de rike jordbruksbygdene på Hedmarken.

Arbeidet med registreringen er støttet av Norsk Kulturråd, Riksantikvaren, Fylkesmannen i Hedmark og Hedmark fylkeskommune. Andre har bidratt på ulike måter. Anno Museum avdeling Domkirkeodden har bistått med egeninnsats i forbindelse med opplæring i Digitalt museum og gitt tilganger til databasen. Landbrukskontorene har villig stilt opp med møtelokaler og bidratt med kunnskap. Historielagene: Furnes, Veldre, Ringsaker, Brøttum og Løten og organisasjonen «Eventyrlige Stange Vestbygd» har gjennomført store deler av registreringene. I tillegg har vi hatt god hjelp av 3 studenter innen arkitektur og kulturminneforvaltning i sommersesongene 2017, 2018 og 2019. I første sesong ble det gjort spesielt grundige registreringer på Nes og på Helgøya i Ringsaker. Registreringer i Hamar/Vang og deler av Løten ble utført av studentene i 2018. De har også sammenstilt materialet. Øvrige historielag har ikke hatt kapasitet til å foreta registreringene, men har gitt innspill og blitt orientert. Student Nikolai Nordtorp Larsen og historiker Tor Sæther har bidratt til slutføring av rapporten. Ut over det har mange, spesielt hos fylkeskommunen, vært involvert, både når det gjelder ansatte ved arkivet, geodatjenester og merkantile tjenester. Spesielt vil vi trekke fram Kari Lintoft som startet opp arbeidet, men som dessverre gikk bort på sommeren 2016. Navn på registratorer og bidragsytere finnes på innsiden av omslaget.

En stor takk til dere alle.

Selv om vi ikke lenger ringer i klokkene kan klokkeårnene og historien om dem, fortsatt ha en viktig oppgave som tradisjonsbærere og symbol for våre rike jordbruksbygder. Vi håper at arbeidet gir et godt grunnlag for videre forskning og kunnskapsinnhenting, og at vi har motivert flere til å fortsette registrering, (både i Hedmark, men også i andre fylker), til å bevare og restaurere sine klokkeårn, og til å fordype seg i flere deler av dette spennende temaet. Både selve klokkene, lyden, sosial- og kulturhistorien, arkitekturen, litteraturen m.m. er temaer som vil være interessante å berike vår historie med i tiden framover.

Elisabeth Seip
Kulturvernleder, Hedmark fylkeskommune

Karoline Finstad Vold
Seniorrådgiver, Fylkesmannen
i Hedmark

Innhold

Innledning.....	7
Klokketårnene, bakgrunn for registreringene	9
Hvordan registreringsarbeidet har vært lagt opp.....	11
Forberedende kartlegging.....	11
Innsamling av informasjon og bilder	11
Spørreskjema	11
Bilder.....	12
Håndtering av materialet	12
Formidling/tilgjengelighet	12
Seminar – Hva er et klokketårn?.....	13
Tolkning av spørreskjemaer og bilder	14
Utbredelse og plassering.....	15
Hvor er klokkene laget?.....	16
Bruken av klokkene.....	16
Slutten på bruken av matklokkene.....	18
Symboler og merkevarer	19
Forslag til videre forskning.....	20
Klokketårnenes arkitektur, stilarter og konstruksjon.....	20
Stilarter	21
Forekomst i dag	25
Konstruksjon	25
Fordeling av ulike stilarter i kommunene.....	28
Hva skjer med klokketårnene.....	30
Modernisering og ombygging.....	30
Nye klokketårn.....	31
Anekdoter og historier knyttet til klokketårnene.....	31
Lyn og torden.....	31
Eierskifter.....	32

Matklokker, skipsklokker og kirkeklokker	32
Vågalt vedlikehold.....	33
Fredsklokke	34
Abraham Pihl	35
Litteraturliste.....	39
Vedlegg	40
Registrering av klokketårn – Spørreskjema	40
Kommunevis oversikt	41

Innledning

I 2015 startet Hedmark fylkeskommune og Fylkesmannen i Hedmark et samarbeidsprosjekt om registrering av matklokkeårn på Hedmarken. Sammen med landbrukskontorene inviterte vi til oppstartsmøter med lag og foreninger for å få til et samarbeid om en felles kartlegging. Interessen var stor, og med beskjedne tilskudd til å dekke utgifter til reise og øvrige kostnader startet historielagene i Ringsaker med å dra rundt og dokumentere. Måten vi arbeidet på er nærmere beskrevet senere i rapporten. Intensjonen var å kartlegge de fire kommunene på Hedmarken. Dette arbeidet blir presentert i denne rapporten.

Målet med selve prosjektet var å få oversikt over hvor mange klokkeårn som fremdeles er bevart i regionen, hvilke grunntyper og varianter som fremdeles finnes, stilpreg, materialbruk og tilstand. Stilanalysen burde kunne gi svar på hvilke inspirasjonskilder som har gjort seg gjeldende, samt å si noe om hvor gamle de enkelte tårnene er. I tillegg til dette skulle svar på spørrelister bringe på det rene om dagens eiere vet hvor gamle klokker og tårn er, om det er overlevert tradisjoner om tårnet, tårnsnekkerne og bruk av klokkene. Alt dette til generell berikelse for norsk kulturhistorie.

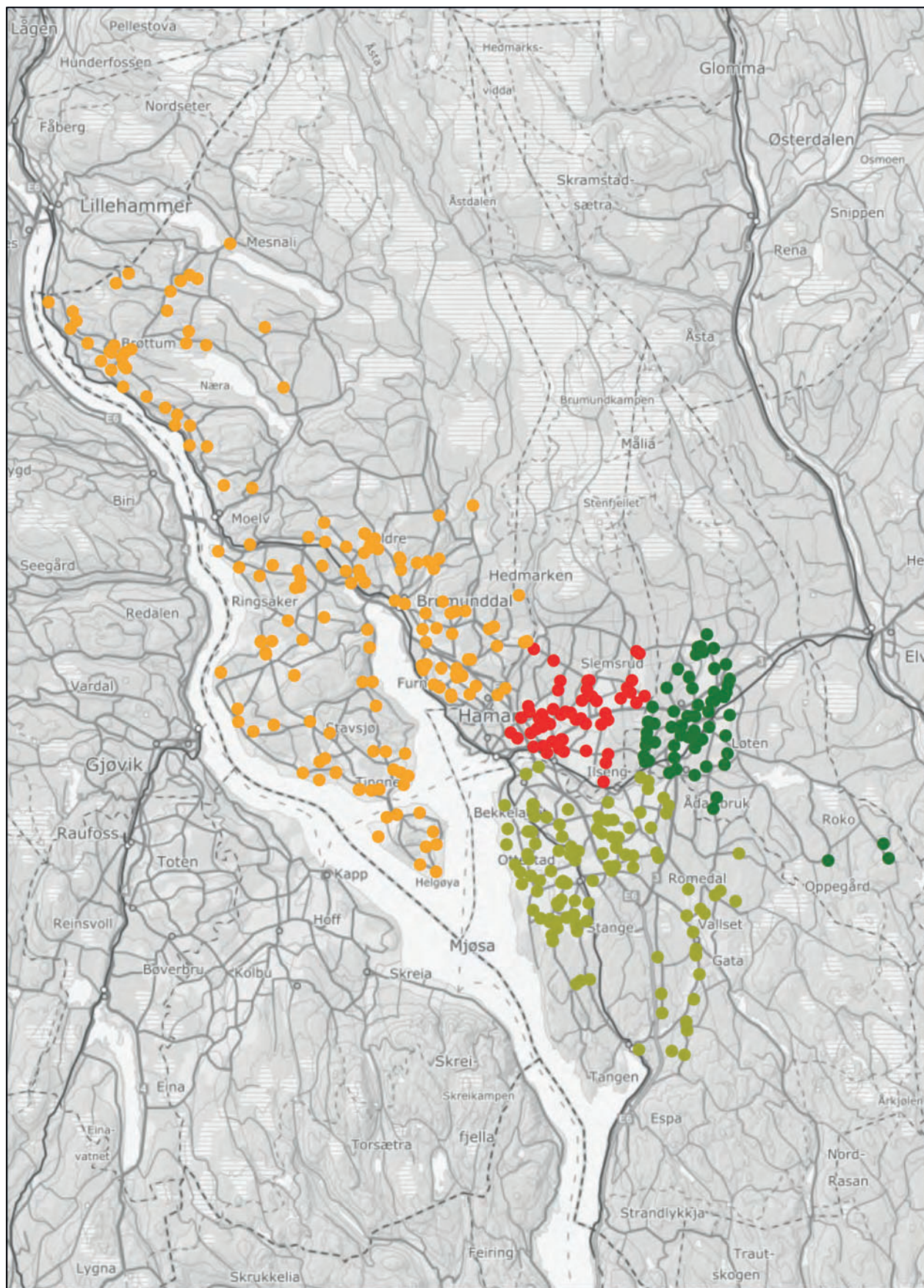
Det videre siktemålet er å bevare gårdsklokker og klokkeårn som viktige markører i kulturlandskapet på Hedmarken. Regionen har et aktivt nettverk av gårdbrukere som satser på kulturminner og kulturlandskapsverdier i forbindelse med overnatting og servering, kulturformidling samt produksjon og omsetning av mat med regiontypisk preg. Hedmark fylkeskommune og Fylkesmannen i Hedmark ser gårdsklokker og klokkeårn som kulturhistoriske element med direkte tilknytning til gårdenes lange tradisjon som matprodusenter. Bevaring av klokkeårn er slik sett en viktig merkevarebygger når det gjelder bruk av kulturminner i sammenheng med verdiskaping og bærekraftig næringsutvikling.

Siden oppstart har det skjedd mye, og prosjektet har avdekket mye nytt og fått et større omfang enn det vi kalkulerte med i starten. Dette skyldes stort engasjement og entusiasme, noe vi ikke hadde forventet ut fra et så smalt tema. Vi får fortsatt mange henvendelser og ikke minst suppleringer fra eiere, også fra dem som ikke lenger har noe klokkeårn, men som har gamle fotografier som viser hvordan de har vært. Mange har ønsker om å få produsert kopier og bidrar dermed sammen med restaureringsarbeider på eksisterende tårn, til næringsutvikling, og ivaretagelse av gamle håndverkstradisjoner. Siden oppstart har det også blitt skrevet flere artikler i bl.a. historielagenes årbøker.

Nesten 400 klokkeårn er registrert gjennom prosjektet. I tillegg er vi kjent med noen flere tårn som av ulike årsaker ikke er med i registreringen. Blant annet har noen reservert seg eller ikke svart på et spørreskjema som alle har fått tildelt. Det er også usikkert hvor stort antall som har forsvunnet. Framstillingen vil variere på grunn av at det har vært mange registratorer og ofte svært lite opplysninger å hente ut i fra spørreskjemaene. Det må også tas forbehold om eventuelle feil og mangler ved materialet. Dette er forhold som kan bli rettet opp etter hvert i en digital utgave av materialet.

Klokkeårnene i dag forteller om en viktig del av vår felles historie og en tid i forandring. Vi får en beretning om hvordan livet på gården en gang var. De typiske tårnene vi ser, som gir området dets spesielle karakter, det arkitektoniske og stilhistoriske elementet er det skrevet lite om før nå. Tidligere har det blitt gjort arbeid og registreringer rundt selve gårds- og matklokka. Dette arbeidet gir et bidrag til tidligere forskning. Gjennom registreringer og tilbakemeldinger fra eiere har vi sett at antall klokkeårn minker for hvert år som går. Det er derfor spesielt gledelig at mange nå ønsker å enten restaurere eller lage kopier basert på gamle foto. Håndverkstradisjoner har også blitt satt på dagorden, og det vil bli arrangert kurs i restaurering av klokkeårn sammen med frivillige organisasjoner.

Vi føler at vi langt på vei har nådd målet om få klokkeårnene på Hedmarken fram fra glemselen og bidratt til å øke interessen for dette fenomenet ikke bare i Hedmark, men også langt ut over Hedmarks grenser.

Tettheten av klokketårn er stor på Hedmarken

Klokketårnene, bakgrunn for registreringene

Ivar Aasen, som reiste gjennom Ringsaker fra Hadeland til Gudbrandsdalen i 1845, merket seg et spesielt innslag i byggeskikken, «Gaardene er store og præktigt bebyggede; ... På et av de høieste Huse er sædvanligt et lidet Taarn af en kunstig (kunstferdig) Bygningsmaade; disse Taarn rage op over Gaardene, saaledes at en Fremmed kan troe at see en Kirke paa hver Gaard.»

Også hos Alf Prøysen finner vi den samme forbauselsen hos ei tjenestejente som kommer fra Vestlandet til Ringsaker: «Også sto hu uti gangen på togi og såg utover bygda. Og da hu fekk sjå æille stabburstårna bortover gardom, skjønnte hu ingen ting. «Eg trudde det var kjærker æilt eg såg!, sa hu».

Disse sitatene forteller med all tydelighet at dette fenomenet først og fremst finnes i de områdene av Norge som har den beste jorda og de største sammenhengende dyrkede arealene, nemlig på Østlandet og i Trøndelag. Det er også et fenomen som først og fremst hører hjemme på de store gårdene. Her var det flere arbeidsfolk enn på de mindre, og dessuten store avstander slik at man hadde behov for å signalisere dagens ulike arbeidsøkter, måltider og hvile. De som arbeidet på gården hadde måltidene som en del av lønna. Da matklokka ringte og signaliserte at nå var det slutt på økta, samlet arbeidsfolket seg og ble ofte servert i egne rom, såkalte folkestuer, adskilt fra der hvor bonden og hans familie spiste.

Klokkene ble stort sett bare brukt i sommerhalvåret da det ble arbeidet på jordene. Om vinteren var mesteparten av arbeidet konsentrert rundt gårdstunet. Arbeid foregikk også i skogen langt fra gården. Her hadde arbeiderne med seg mat. Selvsagt var det heller ikke behov for så mange arbeidere om vinteren.

Klokkene og klokketårnene har en sosialhistorisk betydning. At de betydde noe for selve gårdeieren er tydelig ut fra den forseggjorte utformingen mange av disse tårnene fikk. De markerer rikdom og status og den makt som storbøndene hadde over gårdsarbeiderne. Du måtte underordne deg matklokka. Prøysen beskriver dette flere steder. Han forteller i lørdagsstubben «Hester og kuer» at i turnipsrenskinga så hadde de akkord. «Da betydde itte matklokka så mye hell da, den kunne ringe å ner den ville for meg, ...» Han sier i samme stubb at «matklokka borti gardom hadde fått høggi tak i friheta mi, ...» Han skrev også: «Det var ei låt je itte likte da je var liten, og det var matklokka borti gardom. Det hendte je stæinse i leiken og begynte å fryse på ryggen når den låten tonte over grenda. Den måtte je bøye meg for. Borti gard´n måtte je om itte så mange åra, det var ingen bønn forbi. Unna den klangen kom je itte.» Hos den unge Prøysen kan nok disse følelsene ha vært ekstra sterke, men de avspeiler nok en generell holdning også blant de voksne gårdsarbeiderne.

Klokkene har mange benevninger. Andreas Ropeid som skrev om klokkene i 1985 med grunnlag i spørrelistene som Norsk Etnologisk Gransking sendte ut i 1971, lister opp mange ulike som; matklokke, stabbursklokke, gårdsklokke, vellingklokke, grautklokke og suppeklokke.

Det er vanskelig å si når fenomenet med klokketårn og matklokker oppstod. De henger selvsagt sammen med behovet for mer arbeidskraft på gårdene og behovet for å effektivisere arbeidet. I annen halvdel av 1700-tallet steg folketallet i Norge, noe som førte til større tilgang på arbeidskraft og større behov for matproduksjon. De eldste klokketårnene vi vet om går tilbake til slutten av 1700-tallet, og fra omkring 1830-årene ble de et vanlig fenomen på storgårder på Østlandet og i Trøndelag. Omkring 1950 klang den siste matklokka over jordene på Hedmarken. Klokkene gikk ut av bruk som følge av moderniseringen av jordbruket. Det ble behov for færre arbeidsfolk og ikke minst hester. Traktoren overtok og de arbeidsfolka som var igjen hadde egen klokke og holdt seg med kosten selv. Selv om matklokkenes praktiske funksjon er forsvunnet, så er fortsatt mange bevart på sin opprinnelige plass i dag.

Som sitatene ovenfor vitner om, så framsto og framstår fortsatt klokketårnene tydelig i landskapet og er nærmest som bautaer å regne der de rager over gårdsbebyggelsen på Hedmarken. Slik sett er de en viktig del av kulturlandskapet og vår kulturarv. De forteller om tidligere tiders gårdsarbeid, sosiale, økonomiske og kulturelle forhold.

Fenomenet klokketårn har hittil kommet i skyggen av det som ellers er bevart av eldre bygninger på gårdene. Det er derfor viktig å få registrert de som er igjen. Ikke minst er det betydningsfullt å prøve å få samlet inn kunnskapen som fortsatt finnes om klokketårnene, de historiene og tradisjonene som knytter seg til dem, hvem som bygde dem, de ulike formene, hvordan de ble brukt, hvor klokkene kom fra, hvem som skulle ringe, ulike måter å ringe på og så videre.

Gjennom registreringsarbeidet er det flere spørsmål som ikke nødvendigvis har gitt klare svar, men som på en annen side kan danne grunnlaget for en eventuell videre forskning. I prosjektet har det derfor vært interessant og viktig å skaffe til veie den informasjon som faktisk finnes på feltet og spesielt fra de som fortsatt husker klokka og klokketårnet som en viktig del av arbeidet på gårdene.

Samsahl, Ringsaker

Hvordan registreringsarbeidet har vært lagt opp

Forberedende kartlegging

Fylkeskommunen begynte prosjektet med å gjennomgå SEFRAK-registreringen (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge) og bokverket «Norske Gardsbruk» for å finne frem til gårder der det er, eller har vært klokkeårn. Videre ble det søkt i bygdebøker og litteratur. På bakgrunn av dette ble det utarbeidet og sendt ut spørreskjemaer til aktuelle gårdeierne. Prosjektet fikk også kjennskap til klokkeårn gjennom tips fra historielagene og ved å spørre eiere av klokkeårn om hvilke gårder i nærområdet som har klokkeårn. Selv om det nå er registrert et stort antall klokkeårn, kan det fortsatt eksistere noen som vi ikke vet om. Mange årn er også blitt revet. Et fåtall av disse er dokumentert gjennom gamle fotografier eller malerier.

Mæhlum søndre, Ringsaker

Innsamling av informasjon og bilder

Lag og foreninger ble engasjert innenfor sitt område for å ta bilder og samle inn spørreskjemaer fylt ut av eierne. Noen steder har representanten fra laget eller foreningen fylt ut skjemaet i samråd med eieren av klokkeårnet. Studenter engasjert av fylkeskommunen har reist rundt på befaringer på Nes og Helgøya samt i Hamar, Vang og Løten. Studentene har samlet informasjon om klokkeårnene gjennom samtaler med eierne, og med utgangspunkt i spørsmålene på spørreskjemaet. En del gårdbrukere har også fylt ut spørreskjemaet på egen hånd og sendte det inn til fylkeskommunen direkte.

Spørreskjema

Underveis i prosjektet ble spørreskjemaet noe endret og utvidet. Dette ble gjort for å gjøre det mer brukervennlig, og for å innhente mer informasjon. Det betyr at ikke alle klokkeårn er registrert med utgangspunkt i eksakt

de samme spørsmålene. Det er ikke en optimal løsning rent metodisk. Likevel har vi sett det som nødvendig å forsøke å gjøre spørreskjemaet bedre etter hvert som prosjektet har gått fremover og fått et større omfang. Siste utgave av spørreskjemaet er vedlagt rapporten.

Bilder

Bildematerialet fra de ulike gårdene varierer. Under de fleste registreringene er likevel bildene tatt etter følgende mal: Et nærbilde av selve klokketårnet, et front- eller fasadebilde av bygget som klokketårnet står på, og et vinkelbilde som viser hvordan tårnet og bygningen det står på, er plassert i forhold til landskapet og de andre gårdsbygningene. Som eksempel ser vi her registreringen på gården Nyhus i Hamar kommune:

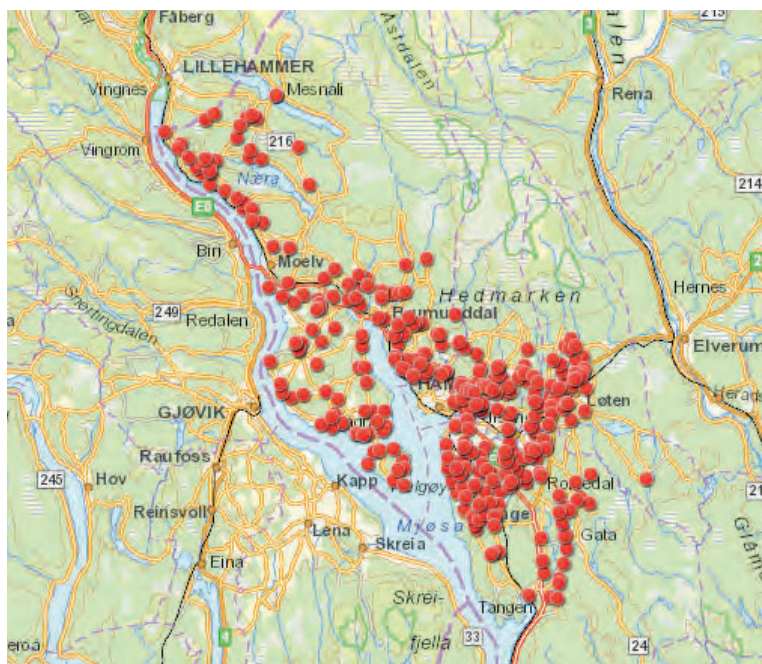
Håndtering av materialet

Materialet er blitt tatt hånd om og arkivert hos Hedmark fylkeskommune. Skjemaene er arkivert kommunevis. Alle dataene fra registreringene er samlet og stilt opp i et eget skjema med kolonner for byggeår, eventuelt rivningsår og eventuelt år for restaurering samt stil, tilstand og takttype. I tillegg er det skrevet små sammen- drag fra registreringene på alle gårdene.

Formidling/tilgjengelighet

Det er brukt mye tid til å finne fram til løsninger som kan formidle materialet på en god måte til publikum. Hele arbeidet er beskrevet og samlet i denne rapporten, som gjøres tilgjengelig både digitalt og på papir. Videre har alle registreringer blitt kartfestet i et digitalt kart; også her med bilde og beskrivelse og annen nyttig nøkkelinformasjon. Kartdataene er tilgjengelige og kan besiktiges på denne adressen: <https://gis.hedmark.org/klokke>

Alle bildene er lagt inn og publisert i databasen Digitalt museum i samarbeid med Anno Museum/Domkirkeodden. Her har registreringene blitt publisert med mindre eiere ikke har gitt samtykke. Digitalt museum er tilgjengelig for alle og kan brukes som en kilde til informasjon. Alle

Utsnitt fra digitalt museum

registreringer er samlet i en separat mappe inne på Digitalt museum, slik at en enklere kan finne fram i alle registreringer. Link til Digitalt museum: <https://digitaltmuseum.no> eller <http://tinyurl.com/matklokker>.

Seminar – Hva er et klokketårn?

En viktig del av prosessen og oppmerksomheten rundt klokketårnene var å invitere eiere og andre interesserte til et seminar. Dette ble avholdt i oktober 2017 på Søndre Elton i Stange Vestbygd. Så mange som 90 personer deltok, noe vi er svært godt fornøyd med, temaet tatt i betraktning. De fleste som kom var naturlig nok fra Hedmarken, men det kom også interesserte deltakere både fra Oppland, Akershus og Oslo. Seminaret inngikk som en del av seminarrekken Breidablikk – nasjonalt forum for kulturarv- som administreres av Disen kolonial ved Sjur Harby.

Før selve seminaret startet ble det ringt i klokker fra gårder i Stange. Klokkingingen ble sendt på NRK og i den anledning ble det foretatt intervjuer med musikkarkeolog og musikkforsker Gjermund Kolltveit og eieren på Arstad gård.

Fylkesmann Sigbjørn Johnsen åpnet seminaret med å lese fra Prøysen om «Matklokka». Med på foredragslista var i tillegg en håndverker som hadde restaurert et klokketårn, en eier med sine erfaringer, en musikkforsker, flere registratorer samt representanter fra fylkeskommunen og Fylkesmannen. (program vedlagt). Seminaret ble svært vellykket og har bidratt til mange innspill i etterkant.

Foreleserne samlet: Bak fra venstre: Bjørn Sætren, Elisabeth Seip, Svein Liven, Gjermund Kolltveit, Nikolai Nordtorp Larsen. Foran fra venstre: Gry Asla, Karoline Finstad Vold. Alexander Wille var ikke til stede da bildet ble tatt. Foto: Sjur Harby

Tolkning av spørreskjema og bilder

Det varierer hvor mye informasjon de ulike eierne har kunnet gi om klokketårnene. Noen eiere har levert inn rikt utfylte skjemaer, mens andre har latt flere spørsmål stå ubesvart eller ikke vært i stand til å svare på dem. Det har derfor vært nødvendig å sortere og tolke informasjonen etter beste skjønn. Noen har også bidratt med gamle bilder, både av nåværende og tidligere klokketårn eller henvist til Digitalt museum.

Noen har oppgitt opplysninger om samme forhold under ulike spørsmål. Her kunne nok spørreskjemaet med fordel vært mer hensiktsmessig lagt opp. Et eksempel er de to spørsmålene om initialer og årstall på (1) klokketårnet og (2) værhanen. Flere har oppgitt årstallet på værhanen under spørsmålet om initialer og årstall på selve klokketårnet, og omvendt.

Enkelte av spørsmålene på spørreskjemaet har to spørsmål, slik som «på hvilket bygg står/sto klokketårnet, og er det fornyet eller byttet ut på et senere tidspunkt?». Her er ofte det ene spørsmålet besvart, men ikke det andre. Her burde spørsmålene i skjemaet vært delt opp, for å gjøre det lettere for informanten å svare og for oss å tolke svarene. Heldigvis kan bildematerialet ofte gi opplysninger der det mangler svar i skjemaet. Det kan enkelte steder være vanskelig å vite hva informanten har ment. Dette gjelder for eksempel spørsmålet om tilstanden til tårnet. Før spørsmålet fikk faste svaralternativer, kunne enkelte informanter besvare spørsmålet om tilstanden på tårnet med for eksempel «OK» eller la det stå ubesvart. I disse tilfellene har vi måttet støtte oss på bildematerialet. I den siste versjonen av spørreskjemaet har dette spørsmålet derfor hatt de faste svaralternativene «dårlig», «middels» og «god». Det er disse tre betegnelse, eventuelt en kombinasjon av dem, vi har brukt i sammendragene fra de ulike gårdene.

Å bedømme tilstand ut fra bilder kan være vanskelig, særlig for de av medarbeiderne våre som ikke er trent i byggteknikk. Her har vi gjort vårt beste ved å se etter råte og feil på tårnets tak og tilstanden på malingen. Her kunne vi nok fått et bedre resultat om vi hadde arbeidet ut fra et klarere sett med kriterier for de ulike tilstandsbetegnelsene. Vi håper derfor at eierne kan være overbærende med eventuelle feilvurderinger.

Hva forteller de innsamlede opplysningene om matklokker og klokketårn på Hedmarken?

Denne gjennomgangen av materialet er delt i to hoveddeler. I den første vil vi ta for oss opplysningene knyttet til selve spørreskjemaet som går på utbredelse, plassering på gårdens bygninger, selve klokkenes historie og ikke minst bruken av dem. Her vil vi også se på om det er knyttet tradisjoner, vers eller historier til lyden av klokka eller til selve ringingen. Dette kan vi kalle historisk og sosial kontekst.

I den andre hoveddelen ser vi på klokketårnenes konstruksjon og arkitektur, opplysninger som i stor grad er hentet inn gjennom selvsyn og fotografier.

Stor Ihle, Ringsaker

Klokkene og klokketårnenes historiske og sosiale kontekst

De opplysningene spørreskjemaet har gitt på dette området er ofte mangelfulle og vanskelige å systematisere. Vi har derfor i stor grad måttet basere oss på å sette våre, noe sparsomme, funn inn i de undersøkelsene og den litteraturen som finnes om emnet fra tidligere.

Det finnes flere bidrag i litteraturen om klokketårn. For å sette resultatene fra undersøkelsen våre på Hedmarken inn i forskningstradisjonen som finnes på feltet, skal vi først og fremst bruke funnene i Andreas Ropeid sin artikkel «Matklokka» fra 1985. Artikkelen presenterer resultatene fra en spørreundersøkelse som Norsk Etnologisk Granskning gjennomførte i 1971. Selv om Ropeid konsentrerer seg om selve matklokken, er mye av det han finner ut interessant for vår undersøkelse. I denne delen kommer vi derfor til å sammenligne en del av Ropeids funn med våre egne. Ropeids funn baserer seg på svar fra alle norske fylker, med unntak av Troms og Finnmark. På tross av at det ikke er mer enn

109 svar i hans undersøkelse, mener Ropeid at undersøkelsen gir gode opplysninger om matklokkene.

Vi har også hatt nytte av opplysninger i Svein Livens artikkel «Matklokker» i Lautin 2003.

Vår kanskje viktigste informant har vært Alf Prøysen. Det han skriver om matklokka, arbeidsliv og folkeliv på Hedmarkens storgårder i sin beretning om barndom og ungdom «Det var da det og ikke nå» og i flere lørdagsstubber, har hjulpet oss med å sette våre opplysninger inn i en større sammenheng.

Utbredelse og plassering

Resultatene i Ropeids undersøkelse tyder på at de brukte matklokker i bygdene i Øst-Norge, i Trøndelag og på Nordmøre. I bygdene i Agder, i Nord-Norge og på Vestlandet, inkludert Romsdal, var det ikke vanlig med matklokker. Det var de store gårdene som hadde matklokke. Likevel fantes det også store gårder uten klokke (Ropeid, 1985, s. 6-7).

Videre antyder Ropeids studie at matklokka kunne markere sosial status, et skille mellom gårdene. Han har imidlertid ingen opplysninger som sier at dette var tilfellet på steder der matklokkene var utbredt og i bruk. Det virker heller som at det ble status knyttet til matklokkene på den tiden da klokka ikke lenger fylte en praktisk funksjon i driften av gården (Ropeid, 1985, s. 9).

Vår undersøkelse bekrefter at matklokker og klokketårn var utbredt på Hedmarken, og at de gjerne var å finne på de store gårdene. Svein Liven forteller at det «nok var flest matklokker på gardene i den sør-vestre delen

Klokketårnene ble plassert enten på stabburet, drengestua eller låven

av bygda, og det skyldes antakelig at det var der de fleste større gardene i Løten finnes. «Oppe i Skogbygda finnes det i dag bare ei matklokke, og den henger på Dalen» (Liven 2003, s.107). Dette er vårt inntrykk også når det gjelder de øvrige Hedmarksbygdene, Stange Hamar/Vang og Ringsaker. Klokketårnene er der hvor jorda er best og jordene er størst. Når det gjelder sosial status gårdene imellom, kan Ropeids undersøkelse muligens ha rett, men det er ingen tvil om at matklokka markerte et sosialt skille mellom de som eide gården og de som arbeidet på den.

Ropeid (1985, s. 9) peker videre på at klokkene som regel hang fritt til i et tårn eller lignende på stabburet eller på låven. Mange av klokketårnene på Hedmarken er plassert på stabburet eller på låven, men vi har også sett eksempler på klokketårn som står på drengestuer eller andre driftsbygninger på gården. Svein Liven forteller at de aller fleste som han har registrert i Løten er plassert på stabburstaket, men noen steder finnes de også på låven eller på andre bygninger (Liven 2003, s.107).

Matklokke fra Segla. Påskriften forteller at den var støpt av Ove Skierbak på Elverum.

Hvor er klokkene laget?

Klokkene ble støpt av klokkestøpere eller gjørtlere. Gjörtlerne støpte gjenstander først og fremst av bronse og messing, slik som gryter, mortere og lysestaker, beltespenner og andre prydgjenstander. Enkelte spesialiserte seg på støping av klokker. De store og mest kjente støperiene har nok masseprodusert matklokker til salg på markedene. Klokker fra Skierbak på Elverum kunne nok være å finne på for eksempel Grundsetmartn.

Ropeid nevner en rekke produsenter av klokker: «Skierbak på Elverum, Holte på Toten, Forseth på Singsås, Schmidt i Oslo, Riise i Trøndelag og Olsen Nauen i Sem» (Ropeid, 1985, s. 11). I tillegg har han funnet klokker fra en produsent i Seneca Falls i New York og klokker som kommer fra Göthe i Falun i Sverige (Ropeid, 1985, s. 11). Vi har funnet igjen flere av disse produsentene på Hedmarken. Eksempelvis har Skierbak i Elverum støpt klokka på Segla i Løten samt på Saug vestre og Røhne nedre i Stange. På Sørbryhn i Stange og på Kallerud i Vang er klokka levert av Holte på Toten. Forset på Singsås står blant annet bak klokkene vi finner på Trætengen i Ringsaker, Hestvold i Løten og Frogner i Vang. Klokker fra Schmidt finnes på Tokstad og Midtbruket i Ringsaker. En klokkestøper Riise fra Tønsberg (ikke Trøndelag, som Ropeid sier) har for eksempel støpt klokka på Dystvold østre i Vang. Olsen Nauen har levert en rekke klokker, og vi finner dem på Hein, Frenning vestre, Næsten og trolig også på Arneberg søndre og Jønsberg i Stange. I tillegg er det klokker fra Olsen Nauen på Haug i Ringsaker, Halstenshov i Løten samt Hafsal og Arnset

østre i Vang og på flere andre gårder på Hedmarken. På Kulperud og Sagstuen/Sagbakken i Ringsaker kommer klokkene fra produsenten i Seneca Falls. Vi har også funnet klokker fra Falun-området på blant annet Busvold og Vestad i Stange samt på Helstad i Vang.

Bruken av klokkene

Når det gjelder hvordan klokkene ble brukt, hvordan de delte opp dagen, om det var noen bestemt klang på klokkene, ringerytme og eventuelle vers og historier knyttet til klokkene er det sparsomt med opplysninger i vårt materiale. Her må vi i stor grad støtte oss på tidligere undersøkelser, og ikke minst på skildringene til Alf Prøysen om hvordan forholdene var da han var ung i første halvdel av 1900-tallet.

Ropeid (1985, s. 14-15) beskriver matklokkenes viktigste funksjon med at de hjalp til med å strukturere arbeidsdagen. Klokka varslet om måltider og hvile for folk og hester. Hadde ikke gården egen klokke, fulgte den gjerne klokka på nabogården. Dette fant vi igjen i våre undersøkelser på Hedmarken. For eksempel fulgte gården Vembstad i Løten (som hadde klokketårn, men ingen klokke) ringingen på nabogården Trømnes. Det samme systemet hadde de på Karud nordre, også i Løten, der folkene fulgte ringingen på Segla fordi deres egen klokke ikke fungerte.

Prøysen skriver om at klokkene på de ulike gårdene ikke ringte til samme tid. «Det var itte ofte at to garder hadde såmmå klokkeslettet; nei fysst var det den klokka som gikk i sæinn tid, det var den fine og fastsette tia som var likt over æilt. Men så var det klokka i bygden som vi sa. Den gikk en time fortere enn sæinn tid, og den var nok den vanligste. Men så kunne det vara garder der klokka gikk en hælvtime fortere enn sæinn tid, og garder der klokka gikk et korter seinere enn klokka i bygden. Så hele den siste timen vi dreiv på åkrom var det itte lenge imilla hår gong ei klokke begynte å ringe rundt om på bygden.» Også Ropeid nevner dette som et vanlig fenomen som framkommer i spørreundersøkelsen fra 1971. Da Prøysen var ung var det nok mange som hadde egen klokke, både innendørs og som lommeur. Det virker som ringinga allikevel fulgte gamle tradisjoner innrettet etter hva som var praktisk for arbeidet på gården og slik det hadde vært lenge før bygda fikk «sæinn tid».

Prøysen skriver også om arbeidsmoralen i tilknytning til klokkenes markering av øktene. «Når klokka ringte tel kvelds, var det stor skam å rette ryggen før klokka hadde ringt ifrå seg, og hadde potetplogen kjørt opp ei ny får så måtte vi plukke ferdig den før vi var ferdig for dagen».

Klangen og måten det ble ringt på, var ifølge Ropeids opplysninger en del av gårdenes «ansikt» utad. Det var mange som hørte klokkene og det var rim og vers knyttet til klangen. Disse kunne for eksempel si noe om maten som ble servert på gården (Ropeid, 1985, s. 14-18). Fra en del gårder på Hedmarken har vi fått opplysninger om tidspunkter for måltider og historier om at hestene stoppet arbeidet da det ringte, slik Ropeid skriver om. Det er imidlertid få eksempler på rim og vers knyttet til klangen. På Hommelstad i Vang skal klokken, ifølge folket på nabogården, ha sagt «inn å få graut, inn å få graut». På Granerud i Ringsaker hadde de versene «sild og vellings og graut og mjølk, sild og vellings og graut og mjølk» og «sur suppe og salt sild, et fort og ti still!». At vi ikke har funnet så mange rim, kan skyldes at informantene ikke vet om det har eksistert. Det er heller ikke sikkert rimene har vært kjent for familiene som eide gårdene. Disse rimene var kanskje noe som hørte arbeidsfolket til.

Også dette har Prøysen skrevet om: «Når matklokka ringte tel måls og stugujinta dreiv ute på jordom, kunne vi høre det på ringingen at det var travle hender som hadde ansvar som drog i tauet. Var det stugujinta som ringte, hadde hu mye rart for seg. Det var itte bære et matsignal, nei matklokka sang når hu ringte, gamle rim som hadde dånå utover jordom i æille år og som passe tel gar`n. – Et en bæta mens du gjør en bæta, et og bit og tygg og skunn deg!» Ut fra dette kan vi nok være sikre på at det var rikelig med slike tolkninger av matklokkas lyd også på Hedmarken.

Vi ser at det ikke bare var selve klangen eller stemmen til klokka som var viktig. Også måten det ble ringt på kunne man legge meninger inn i, også spådommer. Alle ventet på når klokka skulle stanse. «... ei mat - klokke ska stæinse ringinga brått og lyden ska vara like sterk hele tida. Kjæm etterpåklunker, betyr det at hu som ringer ska kåmmå i ulykka så mange gonger som det er lausklonker.» Dette forteller Prøysen, og Ropeid konkluderer med at dette var en vanlig forstilling over hele Østlandet.

På enkelte gårder på Hedmarken har vi fått opplysninger om takten man brukte da man ringte i klokken. På Østby i Stange ringte de etter takten «tung-lett-lett, tung-lett-lett». Klokka på Liberg i Ringsaker ringer de nå etter takten «enkeltslag-dobbeltslag-enkeltslag dobbeltslag», mens de på Lindholt i samme kommune tidligere brukte rytmen «dobbeltslag-enkeltslag-dobbeltslag-enkeltslag». På Nyhus har monotone enkeltslag vært brukt for å markere sorg, mens taktvarianter med dobbeltslag har vært brukt ved fest.

I tillegg til å dele inn arbeidsdagen i sommerhalvåret, ble matklokkene også brukt ved spesielle anledninger som ved begravelser og bryllup eller til å varsle brann. I Ropeids materiale fremgår det at det fantes bestemte regler for hvordan klokkene skulle brukes utenom den vanlige. Skulle klokka brukes til andre formål, måtte dette være avklart med naboene. Var det ikke det, kunne naboene for eksempel tro at folkene på gården ville varsle om brann. På mange av gårdene vi har besøkt på Hedmarken, ble klokka brukt for å varsle om brann. Klokka på Karterud i Løten skal ha falt ned da gårdsfolket varslet om brann på nabogården Nordberg.

Flere informanter forteller også at barna ikke fikk leke med klokken. Enkelte gårder på Hedmarken har i nyere tid begynt å bruke matklokka i forbindelse med selskaper (middager, bryllup osv.) og høytider (som for eksempel pinse, olsok eller julaften). Pinseringingen er også reflektert i Ropeids undersøkelser (Ropeid, 1985, s. 25) og i Ingrid Arnkværn Narmos artikkel «Matklokker og pinseklokker» i Minner ifrå Vang 2002.

Slutten på bruken av matklokkene

Mange matklokker ble tatt ut av drift i løpet av første halvdel av 1900-tallet. Særlig sluttet mange å bruke klokka i tiden rundt andre verdenskrig, ifølge Ropeid (1985, s. 22). At klokkene ble tatt ut av drift rundt midten av 1900-tallet, stemmer godt overens med opplysningene vi har fått på Hedmarken. Det er likevel verdt å merke seg at en del ikke husker når de sluttet å bruke klokken, og at det derfor er lett å svare bekreftende på oppfølgingsspørsmålet vårt om det kan ha vært rundt 1950.

Ropeid (1985, s. 22-23) forklarer slutten på bruken av matklokka ved å peke på innføringen traktoren og at arbeidsfolkene begynte å bruke armbåndsurs og, kanskje viktigst, å holde seg med mat selv. Traktoren og armbåndsuret er nevnt i noen av svarene vi har fått i fra Hedmarken, slik som for eksempel på Skramstad vestre i Løten. Materialet vårt sier lite eller ingenting om Ropeids hovedargument, nemlig at folkene som arbeidet på gården begynte å sørge for maten selv.

Det ringes i klokka på Horne, Stange. Bildet er fra 1937.

Symboler og merkevarer

Simenstad, Ringsaker

I dag er klokketårnene mer et symbol for de rike jordbruksbygdene på Hedmarken. Flere gårder bruker også klokketårn i sin logo og som merkevare i sin virksomhet.

Hoel gård i Ringsaker har to klokketårn som begge vises i gårdens logo.

Forslag til videre forskning

Mange av opplysningene i vårt materiale kommer fra eierne av klokketårnene. I videre forskning vil det derfor være interessant å kartlegge historien om klokketårnene med utgangspunkt i andre informanter. På den måten vil det være mulig å fortelle historien om klokketårnene fra et annet perspektiv. Svein Liven viser i sin artikkel om matklokker i Lautin 2003 (s. 108) til at matklokka ble brukt for å disiplinere arbeidsfolket på gårdene. Derfor kan det være interessant å undersøke hvilken historie arbeidsfolkene eller husmennene som arbeidet ute på jordene forteller om klokka og klokketårnet. Det kan også være interessant å undersøke hvilken historie kvinnene som arbeidet inne på kjøkkenet forteller. Vi har fått enkelte opplysninger om kvinnene som dro i klokkesnora, kostholdet på gårdene og lignende, men ellers lite om livet på kjøkkenet og kvinnenenes forhold til klokketårnet. Kanskje er det derfor et sosialt perspektiv og et klasseperspektiv samt et kjønnsperspektiv som kan belyses bedre i fremtidige studier.

Svein Liven peker også på at matklokka symboliserte effektivitetskravet i jordbruket. Det kan derfor også være interessant å se nærmere på bruken av klokkene i et økonomisk perspektiv.

Kanskje vil det vise seg at enkelte av disse sosiale, kjønnsrelaterte og økonomiske perspektivene i større grad er knyttet til selve matklokka og klangen enn til klokketårnet. En tydeligere diskusjon av forholdet mellom matklokka og klokketårnet vil derfor også være interessant. Hva betydde klokketårnet og matklokka for de ulike folkene på gården? Hva representerte klokka og tårnet? Hvilken funksjon hadde de? Og hvilken klang hadde de?

Værhaner på klokketårnene er også et egnet tema for nærmere fordypning.

Lille Ringsaker

Kindli, Ringsaker

Klokketårnenes arkitektur, stilarter og konstruksjon

Kunnskap om klokketårnene som arkitektonisk fenomen; deres bakgrunn, det stilistiske og hvor tradisjonen kommer fra fantes det lite av før vårt registreringsprosjekt startet. Mye av dette er det vanskelig å gi tydelige svar på. Allikevel kan en kanskje trekke tråder til Europa og en mer kontinental arkitektur. På mange måter skiller de mange klokketårnene seg fra annen arkitektur fra samtiden, og står nærmest igjen som bautaer etter en tid hvor levesettet og landbruket på Hedmarken og ellers i Norge var et ganske annet enn i dag.

Ved sammenligning med våre naboland Sverige, Danmark og Finland kan det se ut som Norge skiller seg ut. Enkle klokketårn forekommer også i Sverige, men er på langt nær så utbredt som i Norge, og kan uansett ikke sammenlignes med den store forekomsten på Hedmarken. Klokketårnene i Sverige er av enklere karakter og

Klokketårnet på gamle Vang Prestegård, Toneheim Folkehøgskole

kan mer eller mindre sammenlignes med klokketårnet på gamle Vang Prestegård; et tårn med enkelt saltak over to stolper. Det samme gjelder i Finland.

Forut for registreringsprosjektet var det snakk om hvorvidt tradisjonen med klokketårn var hentet fra Europa eller ikke. Om det i det hele tatt skal snakkes om en påvirkning fra Europa er enda et nytt spørsmål en kan stille seg. Hvor inspirasjonen er hentet fra er det også etter registreringsprosjektet ingen klare svar på. Om løkkuppelen og det hjelmformede taket på flere klokketårn har kommet til Norge fra Russland eller lenger sør i Europa, er uvisst.

Det er ikke utenkelig at klokketårnene, slik vi kjenner dem på Hedmarken har oppstått som følge av et spesifikt behov, nemlig å signalisere til arbeidsfolk over lengre avstander. Slik signalisering kjenner vi også når det gjelder kirkeklokkene. Som i kirken, var det viktig at klokkene hang høyt og fritt slik at ikke lyden ble hindret. Klokkene trengte beskyttelse mot vær og vind, som i kirkene, og dermed oppsto diverse utforminger av tårnaktige konstruksjoner med ulike takløsninger. Slik får vi et praktisk svar på et praktisk problem. På mange gårder får disse tårnene en svært forseggjort utførelse som forteller at de har en viktig funksjon og at de er viktige for gården, både i gårdsarbeidet og trolig som statussymbol.

Det er mulig at det i Norge er et spesielt behov og en spesiell sosial sammenheng som møtes og som resulterer i at denne løsningen ble såpass utbredt. I våre naboland var den sosiale sammenhengen trolig annerledes og behovet ble løst på andre måter.

Et spørsmål vi har stilt oss er også når skikken med klokketårn oppsto. Selv om det etter registreringsprosjektet ikke kan gis noe klart svar, har det allikevel resultert i en mengde nye holdepunkter hva stil og historie angår. Jevnt over kan en se en slags sped begynnelse rundt midten av 1700-tallet. Påstanden kan begrunnes med funn på Hedmarken som belyser nettopp denne perioden i form av innskifter på vindfløyer og klokker og stilhistoriske holdepunkter. Vi kan imidlertid ikke slå dette fast med sikkerhet med bakgrunn i at klokketårn kan ha blitt revet og rett og slett ikke videre beskrevet eller nevnt i skriftlige kilder. Dette tidspunktet faller også sammen med befolkningsmessige endringer som førte til endringer i jordbruket.

Stilarter

I våre registreringer ble et av de eldste klokketårnene funnet på gamle Vang prestegård, i dag Toneheim Folkehøgskole. Den noe usikre dateringen finner en på vindfløyen i spiret på tårnet. I vimpelen står «R.L.J. 1732» noe som kan tyde på at deler av klokketårnet kan stamme fra dette året. Stilistisk kan det enkle tårnet sam-

menlignes med andre tårn på Hedmarken som skal være fra samme periode. På Høllingstad i Løten er det et relativt enkelt klokketårn der selve klokka er fra 1798. Klokketårnene det er snakk om er i stor grad preget av en enkelhet, med to stolper med et enkelt saltak eller telttak. Det er først på begynnelsen av 1800-tallet at eksempler på mer forseggjorte tårn dukker opp.

Trender og moter i Europa har i stor grad være forbilder for tårnene som dukker opp fra slutten av 1700-tallet og framover, slik som husene, innredning og gjenstandene på gårdene også har fulgt skiftende moter. Registreringsprosjektet har resultert i funn av klokketårn med trekk fra klassisisme (Louis-seize-stil og empire) og svært forseggjorte klokketårn i sveitserstil, dragestil eller historisme som nygotikk. Funksjonalismen er også representert.

Klassisisme (ca. 1780-1840)

Klokketårnet på Dælhi, Ringsaker

Klokketårnet på Lille Re, Stange

Klokketårnene som vist over fra gårdene Dælhi i Ringsaker kommune og Lille Re i Stange kommune, er begge eksempler på det vi etter registreringsarbeidet kategoriserer som klassisisme. De første tårnene av denne typen dukker opp tidlig på 1800-tallet, men av registreringsarbeidet kan en se at det også mot slutten av 1800-tallet ble oppført tårn i denne stilen. Tårnene er ofte i stor grad preget av en enkelhet, men med innslag av lett dekor som for eksempel tannlist mot takskjegget slik som på gården Dæhli.

Klokketårnet på Lille Re i Stange kommune har en form som det finnes mange eksempler på i Stange-området. En del eksempler finnes også i Løten, men få eller ingen i Hamar og Ringsaker kommune. Vi kaller den

lanterneform, som en lykt med lysåpninger. Klokketårnet er en variant som i stor grad blir benyttet gjennom hele 1800-tallet og helt inn på begynnelsen av 1900-tallet. Senere på 1800-tallet forekommer en god del eksempler på at den tilføres flere detaljer i sveitserstil, slik som på gården Veen i Løten kommune. Noen får også elementer av historisme, som den spisse, gotiske buen vi ser på klokketårnet på Lille Re.

Selve grunnformen kan kategoriseres som klassisisme og kjennetegnes av et lavt kryssformet saltak hvor også selve taket nærmest flukter med mønet. Gavlene har i flere tilfeller klassisistisk utforming med henvisning til greske templer.

Klokketårnet på Veen, Løten

Sveitserstil og dragestil (ca. 1850-1910)

Klokketårn i sveitserstil ser en tidlig på Hedmarken. Allerede fra midten av 1800-tallet blir de første bygget. At de her var så tidlig ute med å bygge i sveitserstil forteller igjen noe om hvor fort trender spredte seg. Henrik Wergelands villa Grotten i Oslo stod ferdig i 1841 og regnes som det første byggverk i Norge i sveitserstil, men allerede 15 år senere ser en eksempler på sveitserstil også på Hedmarken, og det på klokketårnene. Et eksempel er klokketårnet på Rogstad lille i Løten kommune som skal være fra 1853. Tårnet har den tidligere nevnte lanterneformen som vi finner i Stange og Løten, men med rik utsmykning i sveitserstil.

Stilen, som ble raskt populær, ser en flere eksempler på i alle kommunene på Hedmarken. Flere steder finner en eksempler på at klokketårn blir modernisert og bygget om, og gjerne til sveitserstil. Stilen vitner om en økende velstand flere steder og at eiere tok seg råd til store påkostede klokketårn. I vårt registreringsmateriale er det sveitserstilen som er mest representert. Tårnene er fulle av detaljer i sveitserstilens løvsagornamentikk. Den mest utbredte varianten kan se ut til å være et høyreist klokketårn over fire stolper med kryssformet saltak med kjegleformet midtparti eller spir. Taket er typisk for perioden, slik vi også ser det i datidens villaer og hovedbygninger med stort framspring. Det samme klokketårnet finner vi også igjen med detaljer i dragestil, som for eksempel på Ånestad i Løten.

Klokketårnet på Rogstad lille, Løten

Klokketårnet på Solstad, Ringsaker

Funksjonalisme (1930-årene)

Låven på Hovelsrud er eneste kjente bygning fra tiden etter 1930 som har fått matklokke. Etter en brann ble det bygget en ny driftsbygning i funksjonalistisk stil med klokke på fasaden.

Forekomst i dag

Også i dag blir det bygget klokketårn, men som dekorative element. Det være seg på hytter, små gardstun eller som større rekonstruksjonsprosjekter hvor det en gang har vært et klokketårn. Av registreringer har det vist seg at flere har blitt bygget etter 1950-tallet. Tendenser som går igjen i nybygging er at det stilistiske fra gamle klokketårn blir tatt opp og brukt på ny, gjerne i en modernisert utgave.

Konstruksjon

I vårt materiale har vi ikke fått opplysninger om noen bestemte håndverkere har bygd klokketårnene. I noen få tilfelle nevnes en gårdssnekker eller en husmann. Av konstruksjonen å dømme, kan det se ut til at mange av klokketårnene har blitt oppsatt på allerede eksisterende bygninger. Dette kommer fram av den utenpåliggende og i noen tilfeller noe amatørmessige konstruksjonen. Selv om dette er en gjenganger over store deler av Hedmarken, har vi også eksempler på klokketårn der konstruksjonen er mer gjennomtenkt. Klokketårnene det her er snakk om har i flere tilfeller en konstruksjon og byggemåte som i større grad er integrert i og tydelig planlagt sammen med bygningen. Både Hoel, Hovinsholm, Tjerne, Skredshoel, Torshov og Børstad gård er eksempler på nettopp dette. Klokketårnet på Hovinsholm utgjør hele midtpunktet på bygningen der det står, og er i stor grad integrert i bygningskonstruksjonen. Skjønn må også benyttes i dette tilfellet, da det ikke er sikkert om tårn og stabbur er like gammelt.

Klokketårnene på både Torshov, Tjerne og Skredshoel er andre eksempler på dette, også her med urverk. I disse eksemplene ser vi at det i planleggingen av bygningene må ha vært med en person med sans og forståelse for arkitektur og konstruksjon.

Klokketårnene på Hoel og Børstad har en ganske annen stil og arkitektur, men også disse er eksempler på integrasjon i bygningsmassen. Tårnene i sveitserstil har eksponert konstruksjon som heller er framhevet med ytterligere detaljering. De er gode eksempler på tårn fra samme perioden og vitner om at moter og trender forflyttet seg raskt i bygdene på Hedmarken.

Klokketårnet på Midtbruket har hjelmformet tak tekt med planker. Det står på låven, og er i god stand. Det er laget i 2004 av Jan Erik Fauskerud fra Brøttum. Digitalt museum.

Matklokka på Hovelsrud i funksjonalistisk stil

Klokketårnet på Hovinsholm, Ringsaker

Klokketårnet på Skredshoel, Ringsaker

Klokketårnene på Tjerne, Ringsaker

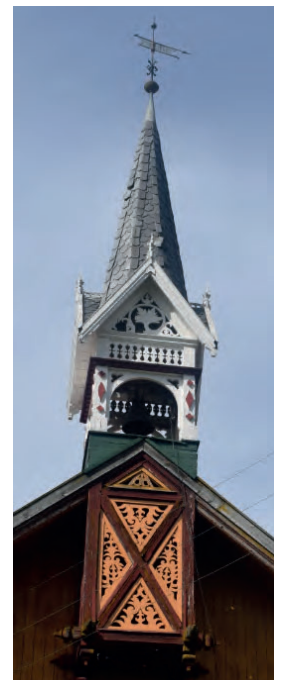
Et av to klokketårn på Hoel, Ringsaker

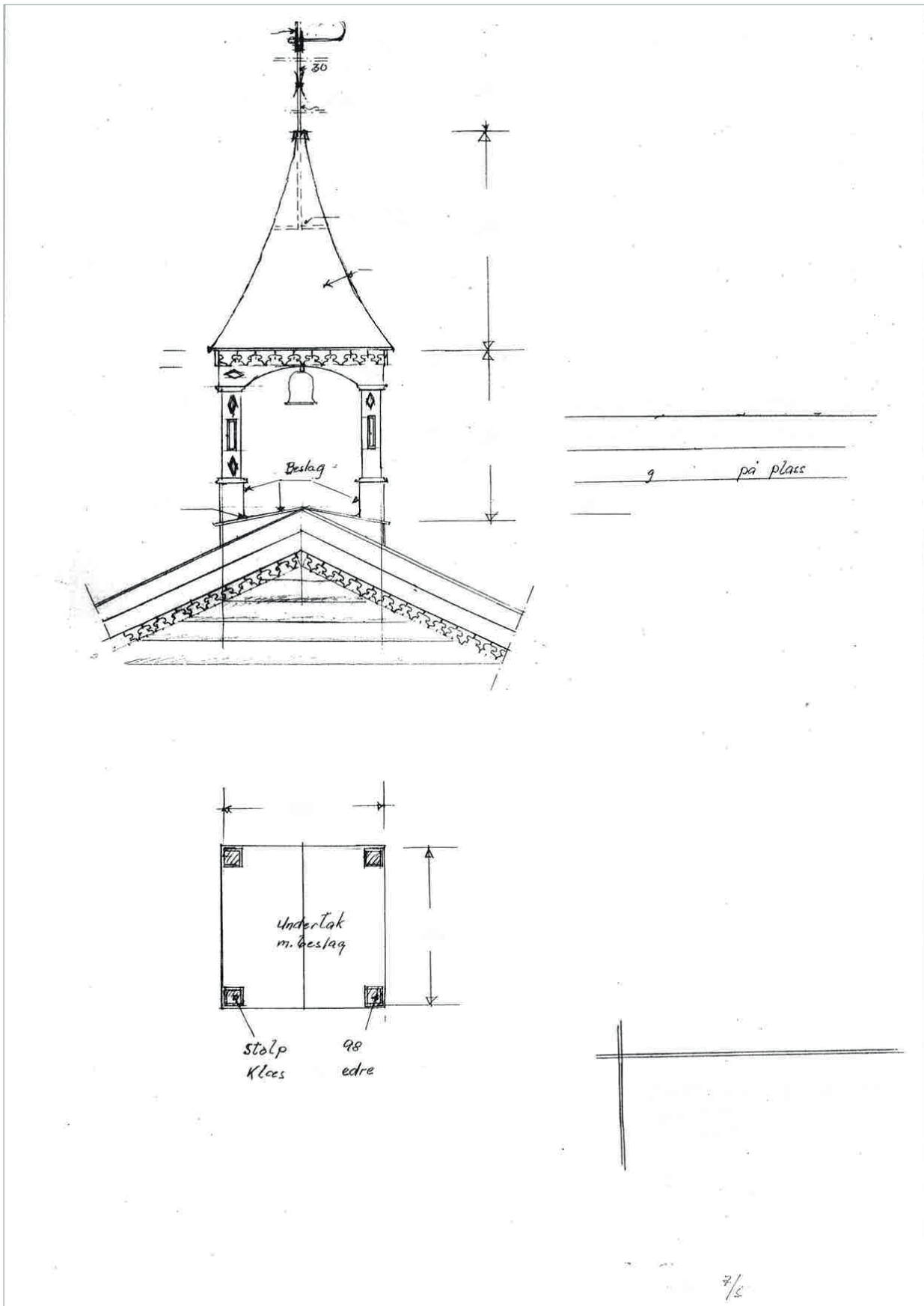
Klokketårnet på Børstad, Hamar

Fordeling av ulike stilarter i kommunene

Som vi har sett forekommer de lanterneformede klokketårnene med trekk fra klassisisme, men også sveitserstilsdetaljering bare i Stange kommune og i de områdene av Løten som grenser til Stange. Hvorfor dette skillet oppstår har vi foreløpig ikke noe godt svar på. De øvrige formene og stilartene er jevnt utbredt i alle kommunene. Det vanligste er klokketårn i sveitserstil. Også i Stange og Løten finnes det flere eksempler på den mer utbredte typen som for eksempel på Horne. Et høyt klokketårn over fire stolper med et kryssformet saltak og kjegleformet midtparti.

Klokketårnet på Torshov, Hamar og Horne, Stange

Tegnet av Fylkesagronom Asbjørn Torp, Løten. Han har tegnet flere klokketårn i distriktet,

Hva skjer med klokketårnene

Modernisering og ombygging

Over store deler av Hedmarken ser vi en stor forekomst av klokketårn fra rundt 1900. Den mest utbredte stilen ser ut til å være sveitserstil. Flere og flere gårder fikk bygget et klokketårn i denne perioden, men hvorvidt det er snakk om en modernisering av eksisterende klokketårn eller et helt nytt klokketårn er i flere tilfeller ukjent.

Et eksempel som kan trekkes fram fra Grefsheim på Nes. Gården kan vise til en rekke ulike klokketårn som har fått pryde mange ulike bygninger på gården. Moderniseringer og ombygging av klokketårn ser en i forbindelse med modernisering av hovedhuset eller av driftsbygning. Da huset ble bygget om til sveitserstil, fulgte klokketårnet med. Eksempelet er typisk for store deler av Hedmarken hvor de aller fleste fulgte trenden.

På gården Hovelsrud ble det etter en gårdsbrann på 1930-tallet bygget ny arkitekttegnet låve i funksisstil. Noe av det interessante ved oppførselen av den store låven var at også her ble matklokka ilagt en betydning. Et klokkeoppheng i funksjonalistisk utførelse utgjør midtpartiet på låven som banet veg for et mer effektivt og moderne landbruk. Av den grunn er det påfallende at matklokka og det synlige opphenget fikk den plasseringen som den fikk. Dette virker nærmest som et minne etter tidligere tider i og med at matklokka bare noen få år senere gikk ut av bruk.

Funkislåven på Hovelsrud, Ringsaker

Ombygging eller nybygging av klokketårn kan også, slik vårt materiale viser, ha sammenheng med eierskifte på gården. Kan hende vil man da vise at man følger trendene, og bygge et klokketårn som i større grad er et statussymbol.

Nye klokketårn

Flere av klokketårnene i vårt materiale er bygd etter at klokkene og klokketårnene mistet sin funksjon. Vi har flere eksempler fra slutten av 1900-tallet og til og med fra 2000-tallet. Også gårder som ikke før har hatt klokketårn får nå dette. Dette må henge sammen med interessen for tradisjoner og historie, og kanskje, slik Ropeid nevner, at klokka først i nyere tid hadde fått prestisje (Ropeid 1985, s.9).

På Blystad vestre i Vang ble det bygget klokketårn på hønsehuset som ble satt opp i 2012. Klokka hang opprinnelig i et tidligere klokketårn på gården. På Klæpa gård i Løten er et gammelt klokketårn satt i stand og plassert på den nye låven.

Dette viser at det fortsatt er stor interesse for å vedlikeholde og videreføre tradisjonen med klokketårn.

Restaurering av klokketårnet på Samsal, Ringsaker. Foto: Gry Kristine Asla

Restaurering av klokketårnet på Saug vestre, Ringsaker

Restaurering av klokketårnet på Tommelstad, Hamar

Anekdoter og historier knyttet til klokketårnene

Lyn og torden

Flere steder har lynet slått ned i klokketårnet. Dette skjedde for eksempel på Raa (Rå) nordre i Stange rundt 1955. Klokka ble skadet av lynnedslaget, og omstøpt på Tangen metallstøperi. Pauline Nøkleby ga bort to av sine sølvskjeer, som ble støpt inn for å gi bedre klang til den nye klokken.

I Stange har de også ordtaket «Det smala og smell som nå' tola tog Næsten-tårnet» (se s. 223 i Slik tala vi: dialektordbok fra Stange (1999), red. Vidar Aasen). Det kan tyde på at lynet har slått ned i klokketårnet på gården Næsten (Nesten) også. Klokketårnet på Grylling vestre i Løten ble ødelagt av lynet i 1995, og bygget opp igjen i samme stil.

Eierskifter

Mange klokker har skiftet eiere. Klokka på Grylling vestre i Løten havnet i tidens løp på gården Grøholt øde i samme kommune. På Tronhus i Vang er klokka fra gården Vembstad i Løten, mens spiret og vindfløyen kommer fra Herstad i Hernes i Elverum. I enkelte tilfeller har også klokketårnene skiftet eiere. Tårnet på Halstenshov i Løten kommer opprinnelig fra gården Hov i samme kommune.

Flere klokker kommer fra andre gårder og er ofte kjøpt på auksjon der. På Søndre Tomter i Hamar skal klokka være kjøpt på Myr. På Nyhus i Hamar kom klokka og muligens også spiret fra Vartomtén.

Gårds- og familiehistorie

På noen gårder er familiens og gårdens historie knyttet sammen med matklokka eller klokketårnet.

På gården Hilstad øvre i Ringsaker kommune er det et stort klokketårn som i dag utgjør taket på lysthuset i hagen. Tårnet stod en gang på stabburet, men ble tatt ned da bygget ble revet. I spiret på toppen av løkkupellen sitter en stor messingkule som etter sigende skal inneholde hele gårds- og slektshistoria.

På Dyri i Løten fortelles det at klokka var borte i 60 år før den kom til rette. Det ble sagt at det skulle gå dårlig på Dyri i tiden da klokka var forsvunnet.

Hilstad østre, Ringsaker

Baldishoel østre, Ringsaker

Matklokker, skipsklokker og kirkeklokker

Noen klokker er opprinnelig laget for andre formål enn å ringe inn til mat. Den eldste av matklokkene på Frenning vestre i Stange er trolig en hollandsk skipsklokke. På Baldishoel østre på Nes stammer klokka i dagens klokkehus (støpul) fra kirken som stod på eiendommen frem til 1878. Klokkene fra stavkirken på Baldishoel har en interessant historie.

Svein Liven skriver at to klokker ble taksert før kirken på Baldishoel skulle rives. Den ene ble kjøpt av industri­mannen Helge Væringsåsen. Den ble brukt på Ådals Brug jernstøperi i Løten, kanskje som matklokke. Da jern­støperiet brant i 1928, kjøpte Simen Borud på Baldishoel klokka tilbake for 3000 kr. Klokka hengte Borud opp i et klokkehus (støpul) på gården (se s. 115-116 i Livens artikkel «Matklokker» i Lautin 2003 og artikkelen «Ko­rrigering til artikkelen «Matklokker» I Lautin 2003» i Lautin 2004 av samme forfatter). Den andre klokka fra kirken på Baldishoel havnet trolig i Reinli stavkirke i Valdres (se Sigrid Christie, Ola Storsletten og Anne Marta Hoffs artikkel «Reinli stavkirke» på nettsiden Norges kirker).

Vågalt vedlikehold

Det kunne være utfordrende å skulle vedlikeholde klokketårnene, ettersom de befant seg høyt over bakken. Gården Horne i Stange hadde både klokketårn og en enorm låve. Vedlikeholdet av det bratte låvetaket var krevende. Spesielt utfordrende var det å jobbe på det høye, smale klokketårnet. Tårnet rager fortsatt nesten 30 meter over bakken. Fram til ca. 1975 kom det årlig taktekkere til gården for å reparere taket. De arbeidet på eget ansvar, uten mer sikring enn kanskje et tau som de kunne holde seg i. Fra Tord Kr. Horne har vi fått følgende historie:

Jeg minnes spesielt en gang, ca. 1945, da en Nilsen skulle til topps utenpå tårnet. Først reiste de en stige opp til takskjegget på låven. På denne stigen ble det trukket opp en mindre stige som ble reist opp på mønet på låven, oppover tårnet. Bare dette var en kraftprøve for flere folk. Så entret Nilsen stige nr. to og klatret oppover tårnet. Stigen nådde oppunder en stor, gul kule. Nilsen klatret forbi kula og stod til slutt oppå den. Så malte han metallstanga over kula og dreide rundt på værfløya så vi hørte at den skrek. Etter å ha smurt fløya, malte han den gule kula med ny gulmaling. En kontrollert nedklatring brakte han trygt ned på bakken, til stor beundring fra ganske mange tilskuere som hadde samlet seg for å se på. Det hele var jo som et spektakulært sirkusnummer. Da han var velberget nede, tok han seg en dram, husker jeg. Om han også hadde tatt seg en dram før han gikk opp, er ikke kjent, men det er ikke umulig!

Klokketårnet på den store låven på Horne, Stange

Fredsklokke

Enkelte klokketårn har en helt spesiell historie. På Lohnbakken i Ringsaker bygget de stabbur med klokketårn og hengt opp ei «fredsklokke» i forbindelse med frigjøringen etter andre verdenskrig. Historien sier at det var Kristian Farberg som tegnet det hele for 1 kg smør. Mange husker forøvrig opplevelsen av at alle klokkene ringte på frigjøringsdagen i 1945,

Lohnbakken, Ringsaker

Abraham Pihl

En mann det blir talt om flere steder gjennom registreringsarbeidet er tusenkunstneren Abraham Pihl. Mannen virket 32 år av sitt liv på Hedmarken og etterlot seg flere spor, deriblant flere klokketårn med ur. Det er på bakgrunn av dette Pihl er aktuell å nevne i rapporten.

I 1756 blir Abraham Pihl født på Gausdal Prestegård. At han velger samme veg som sin far og bestefar faller naturlig. I 1783 er han Teologisk kandidat, men hadde før dette også studert matematikk, mekanikk og astronomi. Seks år senere, i 1789, ble han forflyttet til Vang på Hedmarken hvor han nærmest moderniserte området med sin kunnskap. Han satte tidlig i gang med praktiske foretak og lærte blant annet unge ulike håndverk. Jordbruksredskaper ble forbedret, og han satt også inne med kunnskap om moderne teglverk. ¹

Som begynnelse på en lang klokkemakertradisjon på Hedmarken åpnet han i 1789 et klokkemakerverksted. Pihl regnes som en av de fremste vitenskapsmenn fra dansketiden, og er en av det norske urmakerfagets grunnleggere. At mannen var kunnskapsrik er sikkert, og han skal etter tradisjonen ha bygd og tegnet flere gårdsur og klokketårn på Hedmarken. Med stor sikkerhet kan gårdene Hovinsholm på Helgøya, Vang Prestegård (Toneheim folkehøgskole) og Torshov i Vang nevnes. Her tegnet han, konstruerte og bygget urverket i gårds klokka. Det finnes ikke kunnskap om han var delaktig i andre klokkekonstruksjoner, men det er godt mulig. ²

Under hans periode som prest og senere prost i Vang brenner gamle Vang kirke i 1804. Kunnskapsrik og praktisk anlagt som han var, sto mannen også for tegningene til den nye storslåtte kirken. I 1810 står den innviet. Kirken, som har flere likhetstrekk med Sør-Fron kirke i Gudbrandsdalen, har et majestetisk uttrykk og bærer preg av en mer kontinental kirkearkitektur. ³

Pihl tok sin utdanning i København, og det er derfor nærliggende å tro at han lot seg inspirere og tok til seg tendenser fra europeisk byggeskikk. De svulstige og elegante formene er en gjenganger i klokketårnene han lot oppføre.

Vang kirke som Abraham Pihl tegnet etter at forrige kirke brant i 1804

Det enorme stabburet på gården Hovinsholm, Helgøya

1 Wiig, s.v. «Abraham Pihl», *Norsk biografisk leksikon online*.

2 Stang, Cæcilie. «Tusenkunstneren Abraham Pihl», 32.

3 Wiig, s.v. «Abraham Pihl», *Norsk biografisk leksikon online*.

På gården Hovinsholm tegnet han et stort klokketårn sentralt plassert på det store stabburet. Det sies at urverk ble bestilt av Abraham Pihl en gang før 1830, men av likhetstrekk til klokketårnet på Torshov er det nærliggende å tro at også selve klokketårnet ble tegnet og planlagt av samme mann. Pihl konstruerer et intrikat ur med urskiver på klokketårnets fire sider. Det store tårnet ble rikt utformet med et lavtliggende hjelmformet tak i kobber med høyreist spir. På nedre del av kobbertaket går det en kant med tagger.

Urverket Abraham Pihl konstruerte på sin egen gård, Vang Prestegård, skiller seg ut sammenlignet med de to andre klokketårnene han lot konstruere. Borgstua-bygningen, som tidligere ble flyttet til Hedmarksmuseet på Domkirkeodden huser uret. Uret og urskiva eksisterer fremdeles. Pihl konstruerte et mindre ur, men av samme type som på Hovinsholm og Torshov. Dette fikk til gjengjeld ikke noen plassering i et klokketårn, men i gavlen på borgstua. At dette kan være en form for prototype er derfor mulig.

Borgstua fra Vang Prestegård. I dag på Hedmarksmuseet på Domkirkeodden.
<https://digitaltmuseum.no>

Det store fjøset på Torshov gård i Vang. Pihls tårn rager høyt over alle bygningene på gården.

Like ved hans egen bopel ligger gården Torshov på Ridabu. I 1798 arver Anders Nilsen Steen gården og oppfører et nytt stort steinfjøs. Inspirasjonen til bygningen skal han ha fått på en av sine reiser med seilskute. Han var seilskuteskipper og seilte blant annet i Nederland, Frankrike og England. Det er først ti år senere at det karakteristiske klokketårnet blir bygget som et elegant midtpunkt på det store fjøset. Pihl tegnet og konstruerte tårn og urverk, mens klokka ble laget av Lars Pedersen Ophus, elev av Pihl.

I likhet med klokketårnet på Hovinsholm har også tårnet på Torshov urverk på alle fire sider. Urverket står plassert midt i tårnet. Klokketårnet har en løkformet kuppel og oppleves som en direkte henvisning til en mer kontinental byggestil lengre sør i Europa. Interessant er det at klokketårnet på Torshov ble tegnet og konstruert omtrent samtidig som Pihl tegnet den nye kirken. At hans europeiske impulser har fått prege fjøstaket står igjen som et minne etter hans tid på Hedmarken.

Av kjente ur og klokketårn Abraham Pihl skal ha konstruert og laget gjennom sitt virke på Hedmarken står tårnet på Torshov igjen som noe særlig spesielt, likevel kan en se likhetstrekk andre steder på Hedmarken. På gården Tjerne i Ringsaker kommune finnes et stabbur med klokketårn som også skiller seg ut fra mengden av klokketårn på Hedmarken.

Det okergule stabburet rager høyt og fritt i landskapet, og er kronet med et klokketårn, også med urverk. I likhet med klokketårnet på Torshov og Hovinsholm er det også på Tjerne urverk på alle fire sider av det massive

Det gamle stabburet på Tjerne gård rager høyt over tunet.

tårnet. Ellers har tårnet løkformet kobbertak og en enklere dekore - ring enn klokketårnet på Torshov og Hovinsholm.

Om Abraham Pihl er mannen bak det veldige tårnet på Tjerne er ikke godt og si. Likevel er det påfallende stor likhet mellom de nevnte tårnene. Et annet ek - sempel som kan trekkes fram er klokketårnet som en gang fantes på gården Stein i Ring - saker. Dessverre gikk hele tunet med i en storbrann i 1897, men av gamle bilder kan en se at det også på denne gården var et stort klokketårn med urverk og urskiver på fire sider. I likhet med klokketårnet på både Hovin - sholm, Torshov og Tjerne var også dette et tårn med hjelmformet tak. Ellers ser en av bildet at det forekommer en klar empire-dekorering med lenker, ranker og uthevede hjørnekasser. I likhet med flere av de aller største gårdene var det også på denne gården to klokketårn, et til matklokka og et med urverk.

Foto: Anne Cathrine Blakstad
Ellers ser en av bildet at det forekommer en klar empire-dekorering med lenker, ranker og uthevede hjørnekasser. I likhet med flere av de aller største gårdene var det også på denne gården to klokketårn, et til matklokka og et med urverk.

Inntunet på Stein gård i Ringsaker før storbrannen tok med seg alle bygninger i 1897.

<https://digitaltmuseum.org>

Litteraturliste

Aasen, Ivar. *Reise-Erindringer og Reise-Indberetninger 1842-1847*.

Aasen, Vidar (red.). *Slik tala vi: dialektordbok fra Stange*. Stange morsmålsforening. (1999).

Christie, Sigrid, Storsletten, Ola og Hoff, Anna Marta. Reinli stavkirke [internett]. Norges kirker. Tilgjengelig fra <http://www.norgeskirker.no/wiki/Reinli_stavkirke>

Dæhli, Knut Anders og Andersen, Henning. *Klangen som stila*. Sluttnotat om gardsklokkeprosjektet i Oppland. Årbok for Valdres 2001.

Heggenhaugen, Ole. *Matklokka*. Klangen som stilnet i 50-åra. Ringsaker, Veldre og Brøttum historielags årbok 1992.

Liberg, Dag Harald. *Det ringes inn til Olsok* [internett]. Raumnes historielag. Tilgjengelig fra <<http://raumneshistorielag.lag247.no>>

Liven, Svein. *Matklokker*. Lautin 2003. Løten historielag.

Liven, Svein. Korrigering til artikkelen *Matklokker*. Lautin 2003. Lautin 2004. Løten historielag.

Liven, Svein. *Matklokka på Grindereng*. Lautin 2007. Løten historielag.

Narmo, Ingrid Arnkværn. *Matklokker og pinseklokker*. Minner ifrå Vang 2002. Vang historielag.

Prøysen, Alf. *Det var da det og itte nå*. Tiden Norsk Forlag 1971.

Ringsaker kommune. Avsnitt 4.2.4 i Ringsaker kommunes kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø, vedtatt i 2018.

Ropeid, Anders. *Matklokka*. Norsk etnografisk granskning. 1985.

Stang, Cæcilie. *Tusenkunstneren Abraham Pihl*. Fortidsvern årg. 18, nr. 3 (1992): 32.

Stenberg, Gerd Skiaker. *Matklokker*. Gammelt frå Stange og Romedal 1999. Stange historielag.

Styret og bokkomiteen. *Klokketårn og matklokker i Furnes*. Minner fra Furnes 2016. Furnes historielag.

Tranberg, Anna. *Husindustri i totenbygdene på 1700- og 1800-tallet*. Heimen, bind 44. 2007.

Wiig, Jan. *Abraham Pihl*. Norsk biografisk leksikon online. https://nbl.snl.no/Abraham_Pihl

Følgende to publikasjonene er kommet ut etter at registreringsprosjektet var avsluttet. De nevnes her fordi de belyser temaer som kan relateres til registreringen.

KA Arbeidsgiverorganisasjonen for kirkelige virksomheter og Riksantikvaren. *Kirkeklokker: En innføring i funksjoner, historie, bruk, ettersyn og bevaring*. 2018. Tilgjengelig fra <<https://brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/2490112>>

Kolltveit, Gjermund: *Klokkene ringer for deg – et glimt inn i bøndenes, gårdsarbeidernes og gjeterens klangunivers*. Norges lyder. Stabbursklokker og storbykakofoni. 2018.

Vedlegg

Registrering av klokketårn – Spørreskjema

Fylkesmannen, Hedmark fylkeskommune og Hedmarken landbrukskontor håper at du eller noen andre i familien kan svare på flest mulig av spørsmålene nedenfor. Vi håper også at du bekrefter at opplysningene og foto av tårnet kan brukes og offentliggjøres i kulturminnefaglig sammenheng, ved å underskrive på erklæringen på siste side av skjemaet.

Skjemat blir samlet inn når registratorene kommer for å fotografere tårnene. Ønsker dere skjemaet oversendt på mail, vennligst ta kontakt med: postmottak@hedmark.org

Svarene gjelder gnr/bnr:	Eiendommens navn:
Eiers navn:	
Adresse:	
Eiers e-postadresse:	
1. På hvilket bygg står/sto klokketårnet, og er det fornyet eller byttet ut på et senere tidspunkt:	
2. Har klokketårnet årstall eller initialer, i tilfelle hvilke:	
3. Har klokketårnet værhane med initialer eller årstall, i tilfelle hvilke:	
4. Finnes det kunnskap om hvem som skal ha laget tårnet; er vedkommende ekstern eller lokal:	
5. Hvordan vil du beskrive tilstanden på tårnet: ☐ God ☐ Middell ☐ Dårlig	

6. Har matklokka noen innskrift, årstall eller initialer, i tilfelle hvilke:
7. Ble klokka brukt bare for å varsle måltider, eller også til å varsle begivenheter som bryllup, begravelser, høytider, og ulykker:
8. Er det noen tradisjon om vers eller rim knyttet til klangen av klokka:
9 Finnes det en historie som kan knyttes til matklokka og/eller klokketårnet som dere vil dele med oss. Du kan gjerne bruke et eget ark merket med gnr/bnr og gårdsnavn:
10. Finnes det gamle foto som viser klokketårnet og bygningen det sto på som vi kan få registrert og kopiert:

Tillatelse til bruk av foto og opplysninger:

Som eier av gnr/bnr:	Eiendommens navn:
Med dette gir jeg tillatelse til at foto og andre innsamlede opplysninger om klokketårnet på eiendommen kan brukes og offentliggjøres i kulturminnefaglig sammenheng. Det innebærer at foto og opplysninger om alder og stilpreg mm. kan gjøres tilgjengelige på Digitalt museum og i andre kulturminnefaglige publikasjoner.	
Dato:	
Underskrift:	